

Jezus' doop in het lijden

Een messiaanse lezing van Psalm 69 in Lucas 12:50

Riemer Roukema

Verschenen/published in: N.A. Riemersma (red.), *Lucas & Handelingen* (Amsterdamse Cahiers voor Exegese van de Bijbel en zijn Tradities 29), Bergambacht 2014, 45-54

Jesus' baptism in suffering. A Messianic reading of Psalm 69 in Luke 12:50

Summary

In Luke 12:50 Jesus says: 'I have a baptism to be baptized with; and how I am constrained until it is accomplished!' (RSV). It is widely recognized that this saying alludes to the Old Testament image of God's servant who is surrounded by deep waters. This paper investigates whether this is an allusion to Psalm 69:2-3 [1-2], 'Save me, O God! For the waters have come up to my neck. I sink in deep mire, where there is no foothold; I have come into deep waters, and the flood sweeps over me' (RSV). Of such texts, this is the only one in which the verb *εβυβ* (to sink) is used. Strikingly, Symmachus' translation of this term was *εβαπτισθην*, 'I was baptized'. New Testament references to Psalm 69 show that the first Christians understood it as a messianic song. On the basis of John 2:17 and 15:25 however it is argued that Jesus himself may already have recognized his destiny in this Psalm. If so, it is possible that Luke 12:50 contains another, neglected allusion to this Psalm. The paper concludes with an early midrash in which Psalm 69:2-3 is also quoted.

In Lucas 12:50 verzucht Jezus: 'Met een doop moet ik gedoopt worden, en hoe benauwt het mij tot die is volbracht' (*βάπτισμα δὲ ἔχω βαπτισθῆναι καὶ πῶς συνέχομαι ἕως οὗ τελεσθῆ*). Net daarvoor heeft hij volgens de evangelist gezegd: 'Ik ben gekomen om een vuur op de aarde te werpen, en wat wil ik [graag] dat het ontstoken is' (12:49). Qua constructie zijn deze twee uitspraken parallel geformuleerd. Na zijn uitspraak over de doop verklaart Jezus dat hij niet is gekomen om vrede op aarde te brengen, maar verdeeldheid (12:51-53). Deze aangrijpende en lastige woorden staan in een lange redevoering die Jezus volgens Lucas in de eerste plaats richtte tot zijn leerlingen, waarin echter ook sprake is van duizenden mensen die elkaar verdrongen (12:1). Na de genoemde verzen vervolgt het evangelie met: 'En hij zei ook tot de menigten...' (12:54), waaruit blijkt dat in Lucas' voorstelling die grotere kring nog op gehoorsafstand was. De redevoering als geheel is gesitueerd in Jezus' reis van Galilea naar Jeruzalem (9:51-19:28).

In deze bijdrage concentreer ik mij op Jezus' uitspraak over de 'doop' die hij heeft te ondergaan en waar hij tegen opziet. In de commentaren wordt die doop vrij algemeen geduid als een verwijzing naar zijn lijden en dood.¹ 'Onderdompeling' is wellicht een betere vertaling, omdat Jezus' metaforische taalgebruik niet rechtstreeks verwijst naar een welhaast sacramentele handeling zoals de doop van Johannes de Doper of de vroegchristelijke doop.² Maar omdat hiervoor in het Grieks dezelfde termen *βάπτισμα* en *βαπτισθῆναι* worden gebruikt,³ handhaaf ik, zoals velen, in Lucas 12:50 de vertalingen 'doop' en 'gedoopt worden'. De werkwoordsvorm *ἔχω* wordt hier gebruikt in de zin van 'ik heb te', 'ik moet', waarop ter aanvulling een infinitivus kan volgen, in dit geval *βαπτισθῆναι*.⁴ Het object *βάπτισμα* werd door Greijdanus – meestal goed voor een deskundige analyse van de Griekse syntaxis

¹ Zo bijv. F. Bovon, *Das Evangelium nach Lukas (Lk 9,51-14,35)* (EKK III, 2), Zürich [etc.] 1996, 352: 'sein persönliches Schicksal ... eine Antizipation von Getsemani.'

² Aldus terecht G. Dellling, 'Βάπτισμα βαπτισθῆναι', *Novum Testamentum* 2 (1957), 92-115, i.h.b. 95-96.

³ Zie voor *βάπτισμα* bij voorbeeld: Luc 3:3; 7:27; 20:4; Hand 1:22; 10:37; Rom 6:4; voor *βαπτισθῆναι*: Luc 3:7, 12, 21; Hand 8:36; 10:47-48.

⁴ F. Blass, A. Debrunner, F. Rehkopf, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen ¹⁷1990, § 392.2.

– geduid als een *accusativus graecus* ofwel *relationis*,⁵ maar het lijkt mij beter hierin een *accusativus* van het inwendig object te zien, die voorkomt in uitdrukkingen als ‘vrezende met grote vreeze’ (Luc 2:9) en ‘nachtwakende waken’ (Luc 2:8), paranomastische constructies die zowel in het Grieks als in het Hebreeuws voorkomen en in deze teksten eerder aan het Hebreeuws zullen zijn ontleend.⁶

Tal van commentatoren wijzen bij Lucas 12:50 op het oudtestamentische beeld van watervloeden waardoor de vrome dreigt te worden verzwolgen en waarin hij tot God om redding roept. Genoemd worden vooral Job 9:31; Psalm 18:5, 16-17; 32:6; 42:8; 69:2-3, 15-16; 124:4-5; 144:7; Jesaja 43:2; Jona 2:3-6.⁷ Sommigen wijzen in het bijzonder op Psalm 69:2-3,⁸ en dat lijkt mij terecht, want afgezien van Job 9:31⁹ komt van alle overige teksten alleen in Psalm 69 een werkwoord voor dat zoiets als ‘onderdompelen’ betekent, namelijk טבע. Daar bidt de dichter:

² Red mij, o God, want wateren zijn gekomen tot aan de ziel!

³ Ik ben gezonken (תַּבַּעְתִּי) in bodemloos slijk,
met niets om te staan,
gekomen in het diepste water,
de stroming sleurt mij mee.

....
¹⁵ Ruk mij weg uit de modder,
dat ik niet wegzink (וְאַל-אֶצְבָּעָה)
dat ik word ontrukkt aan mijn haters
en aan de diepten van het water.

¹⁶ Laat niet een waterstroom mij overspoelen,
niet een bodemloosheid mij verslinden,
niet een bron haar mond over mij sluiten.¹⁰

Het werkwoord טבע betekent inderdaad in de eerste plaats ‘zinken’, ‘neerzinken’.¹¹ In de Septuaginta is תַּבַּעְתִּי vertaald als ἐνεπάγην, een aoristus passivum van ἐμπήγησιμι, die betekent ‘ik ben blijven steken’. Van belang is nu dat de vertaling van Symmachus (van circa 200 AD) luidt: ἐβαπτίσθην, ‘ik ben ondergedompeld’.¹²

Omdat Psalm 69 in verschillende teksten van het Nieuwe Testament wordt toegepast op Jezus, wil ik onderzoeken of zijn uitspraak in Lucas 12:50 niet slechts in het algemeen een oudtestamentisch beeld oproept, maar in het bijzonder op deze Psalm zou kunnen zinspelen. Onderdeel van de vraagstelling is, in hoeverre het mogelijk is dat Jezus zelf al in Psalm 69 zijn eigen lot heeft herkend.¹³

⁵ S. Greijdanus, *Het heilig evangelie naar de beschrijving van Lukas* (Kommentaar op het Nieuwe Testament 3), Amsterdam 1940, 630.

⁶ Zie Blass *et al.*, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, § 153, P. Joüon, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1923, § 125p-r, en bijv. Jona 1:10, 16; Neh 12:25.

⁷ Verzameld uit onder meer A. Plummer, *The Gospel according to S. Luke* (ICC), Edinburgh ³1900, 334 en D.L. Bock, *Luke 9:51-24:53* (BECNT 3B), Grand Rapids, Mich. 1996, 1194.

⁸ Greijdanus, *Lukas*, 630 en G.H.P. Thompson, *Luke in the RSV* (NCB.NT), Oxford 1972, 191. Plummer, *Luke*, 334 en *The Interpreter's Bible* VIII, New York [etc.] 1952, 236 plaatsen Ps 69:2-3 vóór hun andere verwijzingen.

⁹ Job 9:30-31a luidt in de vertaling van P. Oussoren, *De Naardense Bijbel*, Vught 2005: ‘Al zal ik mij wassen met sneeuw,- zuiver ik mijn handpalmen met soda, dan nóg zult ge mij dopen (תַּטְבֵּלֵנִי; LXX με ἔβαψας) in de beerput’. Hier wordt dus het werkwoord טבע gebruikt, dat evenals טבע onder meer ‘onderdompelen’ betekent.

¹⁰ Vertaling Oussoren, *Naardense Bijbel*.

¹¹ L. Koehler, W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament* II, Leiden 1974, 353.

¹² In: Eusebius van Caesarea, *Commentaar op de Psalmen*, Patrologia Graeca 23, 725D; ook: F. Field, *Origenis Hexaplorum quae supersunt ... Fragmenta* II, Oxford 1875, Hildesheim 1964, 205. E. Hatch, H.A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament* I, Oxford 1897, Graz 1975, 190 en J. Reider, N. Turner, *An Index to Aquila*, Leiden 1966, 40, melden ten onrechte dat ook Aquila hier een vorm van βαπτίζεω heeft; de vertaling van Aquila is niet overgeleverd.

¹³ In een publicatie van de destijds zo geheten Theologische Universiteit Kampen heb ik deze veronderstelling al eerder onderzocht: ‘Jezus’ onderdompeling volgens Lucas 12,50 en Psalm 69’, in: C.J. den Heyer (red.), *Tussen katheders en kansel. Egbert de Vries – 65 jaar. Een bundel artikelen voor een origineel en eigenzinnig theoloog*, Kampen 1998, 74-80.

Lucas 12:50 in context en zijn parallellen

Voor ik nader op Psalm 69 inga, eerst nog een paar opmerkingen over Lucas 12:50. Zoals gezegd, hebben Lucas 12:49 en 50 een parallelle structuur:

Ik ben gekomen om een vuur op de aarde te werpen, en wat wil ik [graag] dat het ontstoken is.
Met een doop moet ik gedoopt worden, en hoe benauwt het mij tot die is volbracht.

Om reden van deze parallelle opbouw hebben diverse exegeten Jezus' uitspraak over zijn doop willen verklaren in de zin van het vuur van Gods oordeel dat Jezus op aarde is komen ontsteken. Op grond van de samenhang van deze uitspraken verklaarde Delling dat daarom niet is ingevuld waaruit Jezus' doop bestond; de bedoeling zou zijn dat Jezus wist dat ook hij zou worden ondergedompeld in de vuurvloed van Gods oordeel.¹⁴ In Marcus 10:38 komt de beeldspraak over de doop echter voor in een ander verband, wanneer Jezus ingaat op de vraag van Jacobus en Johannes om in zijn glorie rechts en links van hem te mogen zitten (Mar 10:37). Hij zegt dan: 'Kunnen jullie de beker drinken die ik drink of met de doop waarmee ik word gedoopt, gedoopt worden?' (τὸ βάπτισμα ὃ ἐγὼ βαπτίζομαι βαπτισθῆναι). Als de broers hierop bevestigend antwoorden, reageert Jezus dat ze inderdaad die beker zullen drinken en met die doop gedoopt zullen worden, maar dat het toewijzen van ereplaatsen hem niet toekomt (Mar 10:38-40). Algemeen wordt ingezien dat de dubbele beeldspraak van de beker en de doop duidt op de martelaarsdood.¹⁵ Ten aanzien van Lucas 12:50 zou ik de duiding met betrekking tot Gods oordeel niet volstrekt willen uitspelen tegen de uitleg dat Jezus verwachtte in dat oordeel ook zelf door de dood – dus het martelaarschap – te worden verzwoegen. Lezen we Lucas 12:50 echter op zichzelf, dan wijst deze spreuk allereerst op Jezus' vrees voor zijn eigen lot en niet voor Gods oordeel over de aarde.

Dit gesprek van Jacobus en Johannes met Jezus komt niet voor in het evangelie van Lucas.¹⁶ Feuillet verklaarde dit uit het gegeven dat Lucas herhalingen vermijdt; aangezien hij Jezus' woord over de doop al had opgenomen in 12:50, zou hij een passage waarin een dergelijke uitspraak weer voorkwam willen vermijden.¹⁷ Lucas' weglating van het gesprek met Jacobus en Johannes kan echter evenzeer als reden hebben dat twee prominente leerlingen van Jezus in dit verhaal ongunstig werden beschreven. Volgens Marcus meenden zij immers al te zelfverzekerd dat ze dat lijden wel aankonden en hadden ze bovendien de ereplaatsen in het toekomstige koninkrijk voor zichzelf willen reserveren, hetgeen niet strookte met de dienende houding die Jezus zelf voorstond. Zo heeft Lucas ook Marcus' weinig flatteuze teksten over Maria en haar andere zonen, die meenden dat Jezus zijn verstand had verloren en hem daarom bij zich ontboden (Mar 3:21, 31), weggelaten dan wel zonder die laatste notie verwoord (Luc 8:19). Evenmin heeft Lucas Jezus' harde woorden tot Petrus: 'Ga terug, achter mij, Satan' (Mar 8:33) opgenomen (vgl. Luc 9:20-22). Weliswaar heeft Lucas in zijn beschrijving van Jezus' laatste maaltijd met zijn leerlingen kritische woorden aan hun adres opgenomen, maar de toon is dan toch relatief mild. Zo zegt hij tot Petrus, die even later zou loochenen dat hij Jezus kende: 'maar ik heb voor jou gebeden dat je geloof niet zou bezwijken' (Luc 22:32). Om welke reden of redenen ook, Lucas heeft als enige evangelist Jezus' uitspraak over de doop die hij zelf had te ondergaan opgenomen, als een verre parallel van diens uitspraak tot Jacobus en Johannes. Bovon meent dat Lucas 12:50 afkomstig is van het lucaanse *Sondergut*, hoewel hij ook een herkomst uit Q niet wil uitsluiten.¹⁸

Kritische nieuwtestamentici zijn relatief positief over de mogelijkheid dat deze uitspraak van de 'historische Jezus' zelf afkomstig is. Nogal zuinig merkt Delling op: 'Im Übrigen spricht wohl die auch ihrerseits andeutende Redeweise unserer Wendung (natürlich auch in Mk. x 38 f) nicht unbedingt dafür, dass es sich in ihr um eine gemeindliche Bildung handelt.'¹⁹ Positiever kon hij het blijkbaar niet formuleren! Bultmann veronderstelde echter dat Lucas 12:50 een 'sekundäre Weiterbildung' van

¹⁴ Delling, 'Βάπτισμα βαπτισθῆναι', 108-109. Soortgelijk F. Rienecker, *Das Evangelium nach Lukas* (Wuppertaler Studienbibel), Wuppertal 1959, 325; Bovon, *Lukas (Lk 9,51-14,35)*, 353; H.F. Bayer, *Jesus' Predictions of Vindication and Resurrection* (WUNT II, 20), Tübingen 1986, 77-85.

¹⁵ Bijv. J. Gnilka, *Das Evangelium nach Markus (Mk 8,27-16,20)* (EKK II, 2), Zürich [etc.]⁵ 1999, 101-102.

¹⁶ In de parallelle passage Mat 20:20-23 is Jezus' uitspraak over de doop weggelaten.

¹⁷ A. Feuillet, 'La coupe et le baptême de la Passion', *Revue Biblique* 74 (1967), 356-391, i.h.b. 368.

¹⁸ Bovon, *Lukas (Lk 9,51-14,35)*, 346.

¹⁹ Delling, 'Βάπτισμα βαπτισθῆναι', 108.

Lucas 12:49 was, en beschouwde de tekst evenals Marcus 10:38 als een *vaticinium ex eventu* over het martelaarschap.²⁰ Ik sluit mij aan bij kritische exegeten als Grundmann, die opmerkte dat de uitspraak ‘den Eindruck eines echten Jesuswortes macht’ en Petzke, die schreef: ‘Beide Aussprüche [Luc 12:49 en 50] ... sind im Kontext einer späteren, bereits auf die Dauer ausgerichteten Gemeinde, die eher den Ausgleich mit der Welt sucht, schwer vorstellbar.’²¹

Psalm 69 in het Nieuwe Testament

Nu de vraag: is het verdedigbaar dat Jezus in Lucas 12:50 zinspeelde op Psalm 69:2-3, omdat hij wist dat deze smeekbede ‘van David’ hem op het lijf geschreven stond en hij moest doormaken wat daar werd beschreven?

Dat Psalm 69 door de vroege christenen op Jezus werd toegepast, is evident. Paulus citeert in Romeinen 15:3 Psalm 69:10b in de versie van de Septuaginta (daar Psalm 68:10b) als een woord van Christus: ‘De smaadwoorden van hen die u [God] smaden, zijn op mij neergekomen.’ Ook in de evangeliën zijn verschillende teksten uit deze Psalm op Jezus’ lijden betrokken. Waar Marcus in 15:23 schrijft: ‘En zij gaven hem [Jezus] met mirre vermengde wijn’, formuleert Matteüs dit met een toespeling op Psalm 69:22a: ‘en zij gaven hem wijn te drinken die met gal (μετὰ χολῆς) was vermengd’. Psalm 68:22a (LXX) luidt: καὶ ἔδωκαν εἰς τὸ βρῶμά μου χολήν, ‘en zij gaven mij gal als voedsel’. In de vier evangeliën wordt vermeld dat Jezus aan het kruis zure wijn (ὄξος) toegestoken kreeg,²² in Marcus 15:36 en Matteüs 27:48 wordt dit verteld met de term ἐπότιζεν (‘hij gaf te drinken’), die is ontleend aan Psalm 68:22b (LXX): καὶ εἰς τὴν δίψαν μου ἐπότισάν με ὄξος (‘en voor mijn dorst gaven zij mij zure wijn te drinken’). In Johannes 19:28 verwijst Jezus’ kruiswoord δῖψῶ (‘ik heb dorst’) eveneens naar Psalm 68:22b (LXX); de evangelist voegt er namelijk expliciet aan toe: ‘opdat de Schrift vervuld zou worden’.

In Romeinen 11:9-10 citeert Paulus vrij de Septuaginta-vertaling van Psalm 68 [69]:23-24 met het oog op dat deel van Israël dat naar zijn oordeel is verhard (Rom 11:7), zodat het in Jezus niet de Verlosser heeft herkend: ‘Laat hun tafel een valstrik worden, een val, een struikelblok en een straf voor hen. Laten hun ogen verduisterd worden, zodat zij niet zien, en krom hun rug voorgoed.’ In Handelingen 1:20 verwijst Petrus met betrekking tot Judas vrij naar Psalm 68 [69]:26, in een vertaling die grotendeels aan de Septuaginta is ontleend: ‘Laat zijn woonplaats een woestijn worden en laat niemand daar meer verblijven’ (NBV). Dat deze teksten worden geciteerd met het oog op hen die van Jezus afstand hielden of namen, bevestigt dat Psalm 69 als een messiaans lied werd opgevat.

Dit teruggrijpen op Psalm 69 geeft blijk van vroegchristelijke reflectie op Jezus’ levenseinde. Hij was weliswaar smadelijk gekruisigd, maar omdat deze Psalm – zoals meer Psalmen en de profeten – als een frappante voorzegging van zijn lijden kon worden geïnterpreteerd, kon hierachter een goddelijke bedoeling worden gezien, hetgeen zijn eerste volgelingen hielp om de dood van hun meester te duiden. Het evangelie van Johannes bevat bovendien twee teksten waarin Psalm 69 in eerdere fasen van Jezus’ leven wordt aangehaald. Voor mijn veronderstelling aangaande Lucas 12:50 zijn deze citaten van des te meer belang.

In Johannes 15:25, in de laatste gesprekken die Jezus met zijn leerlingen voert, zegt hij over de weerstand die hij heeft ondervonden dat daarin vervuld moet worden hetgeen staat geschreven: ‘zij hebben mij zonder reden gehaat’ (ἐμίσησάν με ὄψεάν). Zowel in Psalm 34 [35]:19 als in Psalm 68 [69]:5 komt in de Septuaginta de zinsnede voor ‘zij die mij zonder reden haten’ (οἱ μισοῦντές με ὄψεάν). Omdat Psalm 69 in het Nieuwe Testament veel prominenter met het oog op Jezus wordt aangehaald

²⁰ R. Bultmann, *Die Geschichte der synoptischen Tradition*, Göttingen⁸ 1970, 165.

²¹ W. Grundmann, *Das Evangelium nach Lukas* (ThHK), Berlin [1961], 271; G. Petzke *Das Sondergut des Evangeliums nach Lukas* (ZWKb), Zürich 1990, 122. Van de echtheid gaan ook uit bijv. J. Nolland, *Luke 9:21-18:34* (WBC 35B), Dallas, Texas 1993, 707-708; Bayer, *Jesus’ Predictions*, 85. J. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke X-XXIV* (AncB 28A), New York [etc.] 1985, 997, houdt het voor mogelijk dat Jezus’ uitspraak over zijn doop van hem zelf stamt. Bovon, *Lukas (Lk 9,51-14,35)*, 346-353, laat zich niet expliciet over de echtheid van deze uitspraak uit, al schrijft hij wel: ‘Der zweite Spruch [Luc 12:50]... scheint dem ersten [Luc 12:49] angeglichen zu sein’ (346), maar behandelt het vers alsof het om een authentiek woord van Jezus gaat: ‘Lukas übermittelt kostbare Äußerungen, in denen Jesus von seinem Wollen (V 49) und seinen Befürchtungen (V 50) spricht’ (353).

²² Mat 27:48; Mar 15:36; Luc 23:36; Joh 19:29.

dan de weinige allusies die er op Psalm 35 zijn te vinden,²³ mogen we ervan uitgaan dat dit Schriftwoord in het bijzonder op Psalm 69:5 slaat.²⁴ Daar zijn deze woorden onderdeel van deze zin: ‘Talrijker dan de haren van mijn hoofd zijn zij die mij zonder reden haten.’

Uiteraard is het de vraag of de toeschrijving van de aanhaling ‘zij hebben mij zonder reden gehaat’ aan Jezus betrouwbaar is. Sommige exegeten stellen deze vraag niet omdat zij hun uitgangspunt nemen in de historische betrouwbaarheid van het evangelie,²⁵ of omdat zij de tekst van het evangelie commentariëren zonder hierbij steeds de historiciteit te bespreken.²⁶ Schnackenburg wijst hiervoor echter op ‘die besondere Schriftauswertung der joh[anneischen] Schule’ en voegt hieraan toe: ‘Die Klage der Psalmdichter wird auf Jesus übertragen.’²⁷ Dat is niet uitgesloten, maar toch stel ik voor de tekst voorlopig te nemen zoals hij er staat. In principe is het immers ook niet uitgesloten dat Jezus ter illustratie van zijn lot zo’n psalmwoord heeft aangehaald.

Het vierde evangelie heeft bovendien een verwijzing naar Psalm 69 in het verhaal van Jezus’ ‘tempelreiniging’, dat hier in tegenstelling tot de synoptische evangeliën aan het begin van zijn optreden is geplaatst. Op de vraag welke traditie historisch de beste papieren heeft, ga ik nu niet uitvoerig in; het is niet onmogelijk dat Johannes de oorspronkelijke situering heeft bewaard, maar waarschijnlijk acht ik dit niet. Toen Jezus de handelaren en dieren uit de voorhof van de tempel had verjaagd (Joh 2:14-16), herinnerden zijn leerlingen zich – aldus de evangelist – dat er geschreven staat: ‘De hartstocht voor uw huis zal mij verteren’ (Joh 2:17 NBV; ὁ ζῆλος τοῦ οἴκου σου καταφάγεται με). Deze woorden stammen uit Psalm 69:10a, waar in de Septuaginta (Ps 68:10a) echter niet het futurum καταφάγεται staat maar de aoristus κατέφαγεν, in overeenstemming met het perfectum יִהְיֶה־לְךָ van de Hebreeuwse tekst.²⁸ In Johannes 2:17 is dit omgebogen tot een voorzegging. Met dit citaat wordt uitgedrukt dat Jezus’ hartstocht voor Gods tempel hem geheel in beslag neemt en tot zijn dood zal leiden.²⁹

Ook over de situering van deze aanhaling gaan de meningen uiteen. Traditionele commentatoren schrijven haar impliciet of expliciet aan Jezus’ leerlingen toe.³⁰ Anderen menen dat dit citaat in het verhaal is opgenomen vanuit het perspectief van na Jezus’ opstanding.³¹ Opnieuw: uitgesloten is dit niet, want er is in het evangelie van Johannes veel van dit latere perspectief in Jezus’ optreden teruggeprojecteerd. Van belang is echter dat de evangelist zelf in dit verhaal onderscheid maakt tussen een herinnering van Jezus’ leerlingen die hij expliciet na diens opstanding situeert, namelijk aangaande diens uitspraak ‘breek dit heiligdom af en ik zal het in drie dagen oprichten’ (Joh 2:19, 22), en de herinnering aan de woorden van Psalm 69:10 die ter plekke in hen zou zijn opgekomen. Het is voor tal van exegeten zo gangbaar geworden om de oorsprong van zulke Schrifttradities (zoals ook Joh 15:25) in de johanneïsche gemeente te situeren, dat zij menen dit niet bij iedere passage te hoeven verant-

²³ Zinspelingen op Ps 35:8 in Rom 11:9; op Ps 35:9 in Luc 1:47; op Ps 35:11 in Mar 14:56 en Mat 26:60; op Ps 69: 16 in Hand 7:54; op Ps 69:23 in Joh 20:23. Afgezien van eventueel Joh 15:25 wordt deze Psalm in het Nieuwe Testament nergens expliciet geciteerd.

²⁴ Zo ook bijv. C.K. Barrett, *The Gospel according to John*, London ²1978, 482; G.R. Beasley-Murray, *John* (WBC 36), Waco, Texas 1987, 276.

²⁵ Bijv. F.W. Grosheide, *Het Heilige Evangelie volgens Johannes II* (Kommentaar op het Nieuwe Testament 4), Amsterdam 1950, 360-361; P.H.R. van Houwelingen, *Johannes. Het evangelie van het Woord* (COT III), Kampen 1997, 317-318.

²⁶ Barrett, *John*, 482; H.N. Ridderbos, *Het Evangelie naar Johannes. Proeve van een theologische exegese 2*, Kampen 1992, 177-178.

²⁷ R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium III. Kommentar zu Kapitel 13-21* (HThK), Freiburg [etc.] 1975, 133-134. Zo ook bijv. R.E. Brown, *The Gospel according to John (xiii-xxi)* (AncB 29A), Garden City, N.Y. 1970, 698; E. Haenchen, *Das Johannesevangelium. Ein Kommentar*, Tübingen 1980, 488.

²⁸ Zowel in de Vaticanus en Sinaiticus van de Septuaginta (καταφάγεται) als in enkele handschriften en vertalingen van het evangelie van Johannes (κατέφαγεν) is de discrepantie geharmoniseerd, zie A. Rahlfs (ed.), *Psalmi cum Odis* (Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum 10), Göttingen 1967, 193 en Barrett, *John*, 198.

²⁹ Barrett, *John*, 199.

³⁰ Vgl. de commentaren in noot 25 alsmede H.N. Ridderbos, *Het Evangelie naar Johannes. Proeve van een theologische exegese 1*, Kampen 1997, 139-140.

³¹ Bijv. R.E. Brown, *The Gospel according to John (i-xii)* (AncB 29), Garden City, N.Y. 1960, 115, 123; R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium I. Einleitung und Kommentar zu Kapitel 1-4* (HThK), Freiburg [etc.] 1979, 362-363; M. Theobald, *Das Evangelium nach Johannes Kapitel 1-12* (RNT), Regensburg 2009, 231.

woorden.³² Mij lijkt dit een vorm van vooringenomenheid die correctie behoeft. Ik kan mij vinden in de wijze waarop McHugh in de International Critical Commentary bij Johannes 2:17 opmerkt: ‘when one recalls the Synoptic insistence that Jesus taught his disciples about his inevitable destiny (δεῖ in Mk 10.45 ||s), may he not have conversed with them before his Passion about the perennial relevance of Ps 69?’³³ Te bewijzen is zo iets nooit, maar onaannemelijk is het evenmin dat Jezus tijdens zijn leven zich in Psalm 69 heeft herkend en hierover met zijn leerlingen heeft gesproken. Deze visie op Johannes 2:14-17 zou ervoor pleiten dat Jezus’ tempelreiniging niet aan het begin van zijn publieke werkzaamheid heeft plaatsgevonden, maar kort voor zijn arrestatie, dus nadat hij geruime tijd met zijn leerlingen had opgetrokken en alle gelegenheid had gehad om zijn overwegingen met hen te delen. Zo concludeer ik dat de traditie dat volgens Johannes 2:17 en 15:25 Jezus’ leerlingen en hij zelf Psalm 69 reeds aanhaalden met betrekking tot zijn lot, heel wel *kan* teruggaan op zijn aardse leven en dus niet per se stamt uit de johanneïsche gemeente. Zo acht ik het ook in bredere zin aannemelijk – of ten minste mogelijk – dat Jezus al tijdens zijn leven Psalm 69 heeft gezien als een profetisch lied waarin hij zijn messiaanse weg herkende en waarover hij met zijn leerlingen heeft gesproken.

Terug naar Lucas 12:50

Deze conclusie heeft gevolgen voor de uitleg van Lucas 12:50. Wanneer Jezus daar spreekt over een doop waarmee hij gedoopt moet worden, dan is het alleszins mogelijk dat hij dan zinspeelt op Psalm 69:2-3, welke verzen hierboven al werden aangehaald. De reeds vermelde vertaling van Symmachus, ἐβαπτίσθη, bevestigt dat בָּטַח in de zin van onderdompeling of doop kon worden opgevat. Omdat echter de Septuaginta in het Griekstalige christendom de dominante vertaling was, is de relatie tussen Jezus’ uitspraak in Lucas 12:50 en Psalm 69:2-3 daar – voor zover ik zie – nooit gelegd.

Psalm 69 in vroegjoodse uitleg

Tenslotte wil ik kort aandacht schenken aan de vraag of de wijze waarop Jezus kan hebben teruggegrepen op Psalm 69 aanknopingspunten heeft in het vroege jodendom.

In de Dode Zeerollen wordt, afgezien van een gehavend manuscript 4QPs^a (ook genoemd 4Q83) dat, met diverse varianten ten opzichte van de Masoretentekst, Psalm 69:1-19 bevat,³⁴ eenmaal op deze Psalm gezinspeeld. In de *Lofprijzingen* zegt de dichter over zijn tegenstanders: ‘Zij onthielden de drank van de kennis aan de dorstigen en gaven hun voor hun dorst azijn te drinken’ (vgl. Ps 69:22).³⁵ Een messiaanse betekenis is hierin niet te herkennen.

De eerstvolgende vermelding van deze Psalm in vroegjoodse literatuur komt voor in de *Mekhilta*, de midrasj op het boek Exodus van rabbi Jisjmaël, van het einde van de tweede eeuw AD. In de uitleg van Exodus 14:22, ‘en de Israëlieten gingen in het midden van de zee’, bespreekt Jisjmaël de vraag wie op dat moment, toen de Egyptenaren de Israëlieten achtervolgden, als eerste het water van de Rietzee inging. Rabbi Meïr (halverwege de tweede eeuw) betoogde dat de stam Benjamin als eerste in het water afdaalde.³⁶ Rabbi Jehuda (tweede helft tweede eeuw) meende dat, terwijl ‘Israël’ (in de zin van de latere noordelijke stammen) stond te bekvechten wie als eerste in het water zou afdalen (טָר), Nachsjon, de zoon van Amminadab, de vorst van de zuidelijke stam Juda,³⁷ als eerste het water inging. Jehuda beroept zich hiervoor op Hosea 12:1, ‘Efraim omringt mij met leugen en het huis van Israël met bedrog, maar Juda daalt nog af met God.’³⁸ Voorts citeert Jehuda Psalm 69:2-3, 16 met betrekking tot Nachsjon en vervolgt:

³² Haenchen, *Johannesevangelium*, 201, geeft wel een verantwoording: ‘Jesu Aktion schien nicht biblisch begründet zu sein’ en daarom werd volgens hem achteraf Ps 69:10 aangehaald.

³³ J.F. McHugh, ed. G.N. Stanton, *John 1–4* (ICC), London 2009, 206. Vgl. E.C. Hoskyns, ed. F.N. Davey, *The Fourth Gospel*, London 1947, 194; Barrett, *John*, 198.

³⁴ Het woord טַבַּח is daar goed leesbaar. Zie E. Ulrich, F.M. Cross *et al.*, *Qumran Cave 4 XI: Psalms to Chronicles* (DJD 16), Oxford 2000, 20-21.

³⁵ 1QH^a XII, 11; vertaling F. García Martínez, A. van der Woude, M. Popović, *De Rollen van de Dode Zee*, Kampen 2007, 328.

³⁶ Mekhilta Besjallach 6; ed. J.Z. Lauterbach, *Mekilta de-Rabbi Ishmael I*, Philadelphia 1933, 232-233.

³⁷ Zie Num 7:12; 1 Kron 2:10; Mat 1:4; Luc 3:32-33.

³⁸ De laatste woorden, waarom het in feite gaat, zijn in de Mekhilta weggelaten, maar staan wel in de Babylonische Talmud Sota 37A, waar deze midrasj ook voorkomt. Het moeilijk verklaarbare woord טָר wordt hier niet

Tegelijkertijd stond Mozes langdurig te bidden tot de Heilige, gezegend zij Hij. De Heilige, gezegend zij Hij, zei tot hem: ‘Mozes! Mijn beminde zinkt weg (משוקע) in het water en de zee sluit zich en de vijand komt eraan en jij staat langdurig tot Mij te bidden?’ Hij zei tot Hem: ‘Heer der wereld, wat kan ik dan doen?’ Hij zei tot hem: ‘Hef jij je staf dan op’, enzovoorts (Ex 14:16: ‘en strek je hand uit over de zee en splijt haar’). Welaan dan, wat zei Israël bij de zee? ‘De HEER zal voor altijd en eeuwig Koning zijn’ (Ex 15:18). De Heilige, gezegend zij Hij, zei: ‘diegene die Mij tot Koning over de zee uitriep, hem zal Ik tot koning over Israël aanstellen’.³⁹

In deze midrasj wordt Psalm 69:2-3, 16 betrokken op de doortocht van de Israëlieten door de Rietzee, waarin de vorst van de stam Juda als eerste durft af te dalen zodat hij hierin bijna verdrinkt. Ik besluit met het trekken van een wellicht gewaagde parallel. Op soortgelijke wijze als in deze uitleg, die kan dateren van vóór rabbi Jehuda, kan Jezus – van de stam Juda⁴⁰ – met Psalm 69:2-3 in gedachten zich hebben gerealiseerd dat hij, als begin van de verlossing van Israël en de volken, een figuurlijke onderdompeling in het doodswater had te ondergaan, om hen zo voor te gaan naar een nieuw Pasen.

afgeleid van רדד, ‘ronddolen’ (Willibrordvertaling), maar van ירד, ‘afdalen’. Zo ook de Vulgata (Hos 11:12): *descendit*.

³⁹ Ed. Lauterbach I, 234-235. Deze midrasj (met geringe wijzigingen of in verkorte vorm) ook in bSota 37A; Midrasj rabba Numeri 134; Tosefta Berakhot 4,18. Vgl. ook Mekhilta Sjrata 4, ed. Lauterbach II, 36-37, waar Psalm 69:3a wordt geciteerd in verband met Exodus 15:4, ‘zij werden in de Rietzee gedompeld’ (טָבְעוּ). De Septuaginta heeft daar κατεπόντισεν (hij deed [hen] verdrinken).

⁴⁰ Mat 1:2; 2:6; Luc 3:33; Heb 7:14; Openb 5:5.